

**Menderatzen ez ditugun aditz-formak
saihesteko:
euskal aditzaren gramatikaren erdigunea
eta periferia**

GERD JENDRASCHEK¹

Department of German Language and Literature (Sangmyung University)

**(In order to avoid verb forms we do not master:
Core and periphery of the grammar
of the Basque verb)**

DOI: 10.1387/gogoa.17254

Abstract

This article deals with the morphological reflection of the interaction between argument relations and TAM exponents in Basque, as well as the diachronic, sociolinguistic, and diatopic variation observed in this area. The more an inflected auxiliary represents marked values, the higher its proneness to obsolescence. This explains why certain auxiliary forms are virtually non-existent in corpora. Moreover, morphemic obliteration and routinization lead to the reanalysis of once polymorphemic sequences to a single morpheme. If they are sufficiently frequent, such morphologically complex forms are then stored as 'single processing units'. Less frequent forms in contrast never enter the morpheme inventory as fused morphemes. As a result, they are marginalized and pushed to the periphery of the linguistic system. The discrepancy between the combinatorial potential of verbal morphology on the one hand, and the frequency of forms in real-language corpora has important consequences for an adequate description of the language as well as its development. The possible number of forms is immense – this is why we find large numbers of tables with elaborate

¹ Euskarari buruzko liburu eta artikulu batzuk idatzia banaiz ere, euskaraz ez nuen inoiz artikulurik idatzi, beti erdaraz baizik. Horregatik, eskerrak eman nahi dizkiet Mixel Aurnagueri, Kepa Kortari eta Larraitz Zubeldiari, niri aukera hau eta adorea emateagatik. Gainera, bi txostengileri zintzoki eskertu nahi diet nire lehen zirriborroaren euskara motela zuzendu izana.

paradigms in most grammatical descriptions of Basque. However, these descriptions produce a false impression, as present-day spoken Basque uses only a small subset of all possible forms. The two approaches —list all the possible forms vs. list frequently attested forms— can be unified though, if we locate possible forms along a cline leading from the core of the grammatical system to its periphery. Whereas the core contains the most frequent and stable forms, the outer periphery contains forms which exist only in theory, with intermediate forms being subject to a great deal of intra-speaker, inter-speaker, and interdialectal variation. And while a peripheral form does not violate any grammatical rule, (most) speakers will avoid it, as their primary aim is not to exploit the morphological potential of the system, but to make themselves understood. The concepts of core vs. periphery can be applied to other grammatical systems where an inflation of morphological forms leads to a hierarchical organization of the system. As for linguistic typology, the Basque scenario is an illustration of what is likely to happen when a language is simultaneously high on the indices of synthesis and fusion.

Keywords: TAM, argument relations, auxiliaries, morphological obsolescence, fusion.

1. Egiturako faktoreak

1.1. Aditz-joko sintetikoa eta analitikoa

Uste dut Euskaltzaindiaren argitalpen batean aurkitu nuen perpaus batek ongi adierazten duela artikulua honen ikergaia: «Menderatzen ez ditugun aditz-formak saihesteko, ‘eman diezazkizuket’ ez baina, ‘badut horiek ematea’ edo ‘emango dizkizut’ esan ohi dugu» (Euskaltzaindia 2008, 29 or.).

Izan ere, ongi dakigunez, bi euskal aditz mota daude: adizki trinkoak eta adizki perifrastikoak. Adizki trinkoen jokia guztiz aditz nagusian adierazten denez gero, predikatua² ‘bakuna’ da. Honelako aditz-jokia sintetikoa dela esaten da. Hona hemen adibide bat:

- (1) *Zoaz!*
z-0a-z

² ‘Predikatua’ esaten dugunean, hemen aditz nagusiak, aditz laguntzaileak eta partikulak osatzen duten aditz-konplexuaz ari naiz. Definizio honen arabera, beste izen-sintagmak (objektu zuzena, esaterako) ez dira predikatuaren parte. Predikatua halaxe definitzen badugu, predikatu bakuna eta konplexua bereiz ditzakegu.

Bestalde, badira jokaera trinkorik ez, baizik eta soilik perifrastikoa, duten aditzak. Aditz hauen joko analitikoa dela esaten da. Jokabide guztiak adierazi ahal izateko, aditz laguntzailea behar da. Nahiz eta zenbait jokabide aditz nagusiaren bidez bakarrik adierazten diren (aspektua bai, baina subjekturik ez), aditz hau jokatu gabea dela esaten da. Aditz nagusiaz gain aditz laguntzailea ere behar denez gero, predikatua konplexua da. Ikus dezagun honen adibide bat.

- (2) *ikusten dut*
ikus-ten d-u-t

Ikusten aditz nagusiak aspektu burutugabea soilik adierazten duen heinean, *dut* laguntzaileak aldia eta pertsona adierazi behar ditu, besteak beste. Bigarren atalean bilakaera diakronikoa aztertzen dugunean, bi euskal aditz mota hauei buruz hitz egingo dugu berriz.

1.2. Aditz-joko analitikoaren jokabidea

Jokabide analitikoan partizipioak aspektu-marka bakarrik hartzen du. Aspektu-markaren atzizkiak aditzen arabera aldatzen dira; ikus 1. taula.

1. taula

Euskarazko predikatuaren egitura (erraztuta eta pertsona-markarik gabe)

ezaugarriak	aditz nagusia		aditz laguntzailea		
	aditzoina	aspektua	aldia	modua eta iragankortasuna	egiazkotasuna
sailkapena <i>formak</i>		burutua <i>-i~tu~n</i>	orainaldia <i>d-</i>	indikatioa <i>-a-, -u-</i>	egiazkoa <i>-Ø</i>
		burutugabea <i>-t(z)en</i>	iraganaldia <i>z-</i>	subjuntioa <i>-adi-, -eza-</i>	ahalera <i>-ke</i>
		gertakizunezkoa <i>-iko~tuko~ngo</i>	alegiakoa <i>l-</i>		
		aspektugabea <i>(-Ø)</i>			

Zenbait gramatikariren arabera (Zubiri & Zubiri 2000, 433 or., adibidez; ikus baita ere Azkarate & Altuna 2001, 155-160 or.), indikatioa eta subjuntioa ez dira aditzaren ezaugarrietan sartzen, aditz laguntzaile desberdinak ditugulako zeregin horietarako: *izan*, **edun*, **edin* eta **ezan*, alegia. Nolanahi

ere, eta izartxoek adierazten dutenez, aditzoin hauek ezin daitezke bere horretan agertu. Ikuspegi sinkronikotik, beraz, laguntzaile desberdinak batuz egon direnez, gaur egun laguntzaile bat bakarra dagoela esan daiteke, eta modua eta iragankortasuna suplezioz adierazten dira.

Pertsona-markak ez dira 1. taulan agertzen, baina 2. taulan aztertuko ditugun adizkiek, orainaldikoak, indikatiboak, egiazkoak eta iragankorrak izateaz gain, nork (=A) eta nor (=O) osagarriak adierazten dituzten hizkiak ere erakusten dituzte. Analisi hau Trasken eredu oinarri harturik laburbilduta dago (ikus Trask 1996, 106-109, 223-224 or.).

2. taula

Aditz laguntzailearen forma iragankorrak (orainaldia)

	1	2	3	4	5	6	7
	O	aldia	O pluralgilea (sistema zaharra)	erroa	O pluralgilea (sistema berria)	A	A pluralgilea
SG	1	<i>n</i>	<i>a</i>		<i>u</i>		<i>t</i>
	2	<i>z</i>	<i>a</i>	<i>it</i>	<i>u</i>		<i>zu</i>
	3	∅	<i>d</i>		<i>u</i>		∅
PL	1	<i>g</i>	<i>a</i>	<i>it</i>	<i>u</i>		<i>gu</i>
	2	<i>z</i>	<i>a</i>	<i>it</i>	<i>u</i>	<i>zte</i>	<i>zu</i> <i>e</i>
	3	∅	<i>d</i>	<i>it</i>	<i>u</i>		∅ <i>(z)te</i>

Pertsona-marka hauek kontuan hartzen ditugunean, morfema-segmentazioa eta morfemen esangura aurkitzearen zailtasuna azaleratzen zaigu. Taula ikuspegi historikotik argigarria bada ere, ezin du argitu adizki laguntzaileen gaur egungo erabilera eta ulermena. Gainera, hizkien ordena aldiaren arabera aldatzen delarik, A marka hasieran ere ager daiteke. Orainaldiko *dugu* forma iraganaldian *genuen* bihurtzen denean, adibidez, pluraleko lehen pertsona adierazten duen *g(u)* pertsona-markaren kokagunea desberdina da.

Hizketan maiz elkartuta agertzen diren morfemak gaur egun morfema bakar bezala erabiltzen direla esan daiteke. Adibidez, *dut* forma ez da ∅-*d*-∅-*u*-*t* banatzen, *du-t* baizik. Modu berean, *du* adizkiak, aldia, iragankortasuna eta osagarri zuzenaren pertsona eta zenbakia bildurik adierazten ditu. 'Monomorfemizazio' hau elkarrekin maiz agertzen diren morfemekin gertatzen da, hiztunen oroimenean forma bakun gisa gorderik egoten baitira (ikus Bybee 2003 eta Bybee & Hopper 2001, 16 or.).

1.3. Markatutasuna

Adizkian zenbait balio markatu bilduz gero, iraganaldiko ahalerazkoa den eta osagarri zuzena singularreko lehen pertsonakoa duen adizki bat lor dezakegu, esaterako. Izatez, euskal gramatikan badago horrelako forma; (*ikus*) **nintzaketen**, alegia. Nolanahi ere, adizki hori xx. mendeko Euskararen Corpus Estatistikoan bi aldiz bakarrik agertzen da. 3. taulan zenbait adizkiren maiztasunak konparatzen dira, hala nola ahalerako *nor-nori-nork* adizkiak (adib., eman **diezazkizuket**), ahalerako *nor-nork* adizkiak (adib., *ikus* **ditzaket**) eta egiazko *nor-nork* adizkiak (adib., *ikusi* **ditut**). ‘-’ ikurrak halako forma euskal gramatikan ezinezkoa dela adierazten du; ‘0’ kopuruak, berriz, esan nahi du halako adizkirik ez dela aurkitzen corpus horretan.

3. taula

nor-nori-nork eta nor-nork motako aditz laguntzaileen maiztasunak

	AHALERA (n=142)			AHALERA (n=2885)		EGIAZKOA (n=71209)	
	nork	nori	nor	nork	nor	nork	nor
1SG	10	5	—	6	0,2	10,0	1,1
2SG	8	10	—	7	0,3	5,0	1,0
3SG	42	48	91	32	74,0	45,0	74,0
1PL	20	8	—	37	0,6	16,0	1,0
2PL	6	1	—	3	0,0	1,4	0,2
3PL	15	27	9	15	25,0	22,0	23,0
guztira	100	100	100	100	100,0	100,0	100,0

Taula honek **baztertze**, **zaharkitze**, eta **ez-gramatikaltasunaren** arteko *continuuma* erakusten du. Adibidez, ahalerazko *nor-nori-nork* adizkiei dagokienez, pluraleko hirugarren pertsonako osagarri zuzena baztertuta dago; adizkien ehuneko 9tan bakarrik agertzen da. Lehen edo bigarren pertsonako osagarri zuzena, berriz, ahalerazko adizki iragankorretan zaharkituta dagoela esan daiteke (guztira ehuneko 1 bakarrik da). Azkenik, ahalerazko *nor-nori-nork* motako adizkietan lehen edo bigarren pertsonako osagarri zuzena ez-gramatikala da (-).

Ahalerazko eta egiazko adizki iragankorrak konparatuz gero, pertsonaren araberrako ehunekoak antzekoak dira, baina egiazko adizkiak hogeita bost aldiz sarriago erabiltzen dira. Gaineratekoa berdina izanik, lehen edo bigarren pertsonako osagarri zuzena daukaten egiazko adizkien kopuru absolutua 2380 da —ehuneko 3,3 bakarrik osatzen badute ere—; alegiazko adizkientzat, aldiz, kopuru hori 30 soilik da. Beraz, egiazko adizki hauek **maiztasun**

absolutu handiaren ondorioz banaka gorde ahal izateagatik saihesten dute zaharkitzea.

2. Faktore diakronikoak

Hamaseigarren mendean adizki trinkoak zituzten aditzak hirurogeiren bat ziren; gaur egun, ordea, askoz gutxiago dira, leku eta hiztunen arabera (ikus, besteak beste, Trask 1996, 237 or). (3) adibideak *kus* erroaren jokabide sintetikoa erakusten du (Altuna & Azkarate 2001, 152 or.).

- (3) *dakusat*
da-kus-at

Orainaldia eta *nor* osagarriaren pertsona erro-aurreko *d(a)*- aurrizkiaren bidez adieraziak direnez, eta *nork* subjektuaren pertsona, berriz, *-(a)t* atzizkiaren bidez, ez dago inolako laguntzaileraren beharrik. Haatik, adibide honetan ikusi dugun adizki trinkoa ez da erabiltzen gaur egun. Horren ordez, (4) erabiltzen da.

- (4) *ikusten dut*
ikus-ten d-u-t

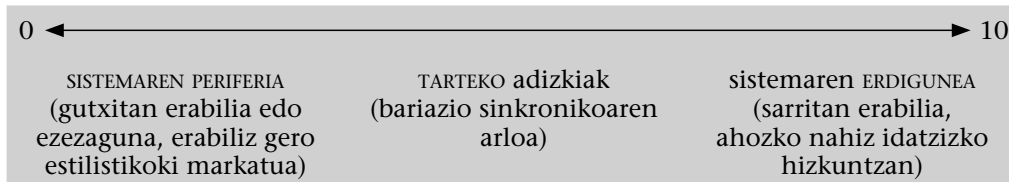
Erro-aurreko *i-* hori erroarekin batu zela esan daiteke, eta *ikus* aditzoina sortu. Horren ondorioz, esan daiteke *kus* erroa desagertu dela eta gaur egun *ikus* aditzoina bakarrik erabiltzen dela erroaren ordez. Bestela esanda, aditz trinkoek duten erroa/aditzoina bikotea bateratu da. *Ikus* aditzoina aspektua adierazten duen atzizki baten bidez bakarrik joka daiteke. Horren ondorioz, eta 1.2. atalean azaldu bezala, pertsona-markak laguntzaileen bidez adierazi behar dira.

Antzinako garaietan, beraz, *dakusat* bezalako forma bat euskal gramatikaren erdigunean zegoen, baina denbora iragan ahala gramatikaren periferiarantz abiatu da.

3. Faktore diatopikoak

Egin nuen inkesta batean hautatutako hogeita bederatzi adizkiri buruzko bi galdera egin nizkien hamaika euskalduni (Jendraschek 2007, 120-122 or.). Lehen galdera erabilera pertsonalari buruzkoa zen. Hain zuzen ere, hautatutako adizkia inoiz, gutxitan, noizean behin ala sarritan erabiltzen zuten galdetu nien hiztunei. Bigarren galderari dagokionez, adizkien azterketa estilistikoa egiteko asmoz, adizkia (a) lagunartekoa, (b) ez lagunartekoa, baina formala ere ez, (c) nahiko formala, ala (d) literatur mailakoa, poetikoa edo

zaharkitua zen (edo zehazkiago esateko, halakoa zela pentsatzen zuten) galdetu nien hitzunei. Erantzunei zenbakiak emanez adizkien parekatze interesgarriak sortu ziren.

Aztertutako adizkien zenbakiak **0,7tik 9,2ra bitartekoak** zirenez gero eta inkestak adizki horiek denak gramatikalak direla baieztatzen badu ere, erakustera ematen du batzuk ez direla ia inoiz erabiltzen eta euskaldun gehienek ez dituztela ezagutzen.

Continuumaren bi buruetako adizkiei dagokienez hitzunik neurri handi batean ados baldin bazeuden ere, tarteko adizkietan bariazio oso handia ikus zitekeen hitzunaren arabera. Izatez, hitzunik ere aldera daitezke, hitzunik emandako erantzunen zenbakiak batuz.

4. taula

Hitzunen araberrako erabiltze-maila morfologikoa

taldea	batezbesteko erabiltze-maila morfologikoa	eremua
Guztira	5,0	2,7~8,3
Hegoaldekoak	6,7	5,8~8,3
Iparraldekoak	4,1	2,7~5,9

Zenbaki handia daukaten euskaldunek aditz-morfologia sintetikoa ongi erabiltzen zekiten. Aitzitik, zenbaki txikia daukaten hitzunek gehiago erabiltzen zuten morfologia analitikoa, menderatzen ez dituzten aditz-formak saihesteko.

Arlo honetan, Hegoaldeko hitzunek (*egin dezake* edo *joan daiteke* bezalako adizki laguntzaileak erabiltzen dituzte; Iparraldeko hitzun askok, berriz, *ahal* partikularen erabiltzeko ohitura dute (*egiten ahal du, joaten ahal da*). Aipatu dugun joeraren adibide aipagarrienetakoa da. Aldi berean, ustezko euskara batua ere hizkuntza plurizentrikoa (Clyne 1992) dela erakusten duen adibidea da.

4. Hizkuntza-tipologiarako ondorioak

Comrieri (1989) jarraiki, bi indize garrantzitsu daude hizkuntzen ezaugarri morfologikoak kontrastatzeko: alde batetik, sintesiaren indizea eta, bestaldetik, fusioaren indizea.

SINTESIAREN INDIZEA: ‘ morfema kopurua hitz bakoitzeko ’ (Comrie 1989, 46 or.).
FUSIOAREN INDIZEA: ‘ hitzaren barruko morfemen zatigarritasunaren neurria ’ (Comrie 1989, 46 or.).

Bi parametro horiek sortzen dituzten hizkuntza mota tipikoak 5. taulan ikus daitezke.

5. taula

Tipologia morfologikoa

sintesiaren indizea fusioaren indizea	<i>txikia</i>	<i>altua</i>	<i>muturrekoa</i>
<i>altua</i> <i>txikia</i>	— bakartzailea	fusiozkoak eranskaria	? polisintetikoa

Hala ere, taula honek ez du agertzen muturreko sintesia eta fusio altua bateratzen dituen hizkuntzarik dagoen ala ez. Comrieren (1989, 49 or.) aburuz, sintesiaren indizea igotzen den neurrian hizkuntza jakin baten eranskaritasuna ere igoko omen da. Bestela esanda, sintesiaren eta fusioaren indizeak ezin omen dira oso altuak izan aldi berean. Zenbait gramatika-liburutan ikus daitekeen euskara, ordea, baliteke halako hizkuntza polisintetikoa eta fusiozkoa izatea edo, laburki esateko, hizkuntza **polifusiozkoa**. Izatez, *d-ieza-z-ki-zu-ke-t* bezalako adizkia aztertuz gero, hitz bakar batean zazpi morfema daudela esan daiteke:

(5)

1. *d* aldia/*nor*
2. *ieza* modua/iragankortasuna
3. *z* *nor*-en numeroa
4. *ki* *nori* komunztaduraren morfema-aurreko marka
5. *zu* *nori*-ren pertsona/zenbakia
6. *ke* ahalera
7. *t* *nork*-en pertsona/numeroa

Inolako zalantzarik gabe, hemen ikusten dugun sintesi-neurria muturrekoa da. Nolanahi ere, halako analisia azterketa etimologikoaren emaitza da,

eta hizkuntzalariak ere ez daude ados halako adizkien etimologiari buruz. Dena dela, gaur egungo hitzunen erabilerari begiratuz gero, badirudi fusiozkoagoa dela. Horren ondorioz, euskara maila oso altuan legoke bi indizeetan.

Hala ere, bai corpusek bai inkestak erakusten dutenez, gaur egungo euskarak ez du, urrundik ere, halako hizkuntza polifusiozkoaren tasunik. Hain zuzen ere, *diezazkizuket* gisako adizkirik ez da batere aurkitzen EUSKARAREN CORPUSEAN. Beraz, badirudi aldaketa (zehazki esanda zaharkitze) morfologikoak, hizkuntza-sistemaren periferiatik hasiz, sintesiaren eta fusioaren muturreko indizeak gutxitzen dituela. Bestela esanda, polisintesiaren eta fusioaren batearazintasuna aldaketa morfologikoa sortaraz dezakeen faktore garrantzitsua da.

Hau da, hain zuzen, euskaran gertatzen ari dena. Lehen urratsa ia bukatuta dago, aditz trinkoen ezabatzea, alegia. Hemen aipatu ditugun adibideei dagokienez, (1)eko *zoazek* bizirik badirau ere, (3)n ikusi dugun *dakusat* gaur egun jada ez da erabiltzen. Bigarren urratsa, berriz, ez dago bukatuta, oraindik ere garatzen ari baita. Urrats horrek hizkuntza-sistemaren periferian dauden (5) adibidean ikusitako *diezazkizuket* bezalako laguntzaileen adizki marikatuen ezabatzea dakar, alegia.

Corpusa

EUSKALZAINDIA (2002), «XX. mendeko Euskararen Corpus estatistikoa». <http://xxmendea.euskaltzaindia.eus/Corpus/>, 2015-05-10.

Erreferentzia bibliografikoak

- Altuna, Patxi & Miren Azkarate (2001), *Euskal morfologiaren historia*. Donostia: Elkarlanean.
- Bybee, Joan (2003), «Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency». In Brian JOSEPH & Richard D. JANDA (arg.), *Handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell (Blackwell Handbooks in Linguistics), 602-623 or.
- Bybee, Joan & Paul Hopper (2001), «Introduction to frequency and the emergence of linguistic structure». Joan BYBEE & Paul HOPPER (arg.), *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins (Typological studies in language, 45), 1-24 or.
- Clyne, Michael (1992), *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Comrie, Bernard (1989), *Language Universals and Linguistic Typology*. Second edition. Oxford: Blackwell.
- Euskaltzaindia (2008), *Testu-antolatzaileak. Erabilera estrategikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Jendraschek, Gerd (2007), *La notion modale de possibilité en basque. Morphologie, syntaxe, sémantique, variations diachronique et sociolinguistique*. Paris: L'Harmattan.
- Trask, Robert L. (1996), *The history of Basque*. London/New York: Routledge.
- Zubiri, Ilari & Entzi Zubiri (2000), *Euskal gramatika osoa*. Bilbo: Didaktiker.

